

Nataša Jovanović Ajzenhamer¹

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Aleksandra Marković²

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Institut za sociološka istraživanja

Originalni naučni rad

UDK 316.344.26/.27 Bauman Z.

316.324.7/.8:316.47 Bauman Z.

Primljen: 28.4.2025.

Prihvaćen: 6.9.2025.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2503378J>

PREKARIJAT KAO BAUMANOVI POTROŠAČI SA GREŠKOM³

The Precariat as Bauman's Flawed Consumers

APSTRAKT: *U ovom radu autorke analiziraju Baumanovo tumačenje prekarijata u okviru njegovog objašnjenja potrošačkog društva, te novih oblika strahova koji iz njega proizilaze. Prema Baumanu, strah od postajanja siromašnim, a to znači „potrošačem sa greškom“ (flawed consumers), jedan je od glavnih izvora anksioznosti u savremenom fluidnom svetu. Uvažavajući kritike koje je moguće uputiti Baumanovoj misli uopšte, pa i promišljanjima o prekarijatu, te posebno nedostatku empirijskog utemeljenja i nedovoljno jasnim i preciznim granicama pojma, autorke nastoje da pokažu korisnost Baumanovog eklektičkog i holističkog pristupa za analizu prekarnosti kao višedimenzionalnog fenomena, od nesigurnosti rada i ekonomskih pozicija do identitetskih kriza i transformacije međuljudskih odnosa u potrošačkom društvu. Eksplanatorni potencijal Baumanovog pristupa prekarijatu i pojmu „potrošača sa greškom“ pruža doprinos razumevanju odnosa između prekarnosti i potrošačkog društva (a ne samo opisivanju prekarijata u mestu proizvodnje ili u položaju na tržištu rada), te društvenih posledica koje prekarnost ima u opštem sistemu uz proizvodnju novih strahova i refleksiju principa na kojima ona funkcioniše na druge međuljudske odnose. Opšti dojam Baumanovog pisanja jeste esejistički, ponekad i previše poetičan, ali to ne znači da njegovi uvidi nisu plauzibilni za savremena sociološka objašnjenja.*

KLJUČNE REČI: *Zygmunt Bauman, prekarijat, potrošačko društvo, fluidnost, savremeni strahovi*

ABSTRACT: *In this paper, the authors analyse Bauman's interpretation of the precariat within the context of his explanation of consumer society and the new*

1 natasajovanovic15@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3151-9732

2 aleksandra.markovic@f.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0001-5219-4220

3 Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/200163).

forms of fear it generates. According to Bauman, anxiety stemming from the fear of becoming poor – rendering individuals “flawed consumers” – is a significant source of unease in today’s fluid world. Acknowledging the criticisms that can be directed at Bauman’s thought in general, including reflections on the precariat, and in particular the lack of empirical foundation and insufficiently clear and precise boundaries of the term, the authors try to demonstrate the usefulness of Bauman’s eclectic and holistic approach for analysing precarity as a multidimensional phenomenon, from the insecurity of work and economic positions to identity crises and the transformation of interpersonal relations within a consumer society. The explanatory potential of Bauman’s approach to the precariat and the notion of the “flawed consumers” enrich our understanding of the relationship between the precariat and consumer society. This perspective goes beyond merely depicting the precariat’s role in production or its position within the labour market; it also illuminates the broader social consequences that precarity brings to the overall system. In doing so, it reveals how precarity contributes to the emergence of new fears and reflects the principles underlying its functioning in other interpersonal relationships. Overall, while Bauman’s writing may come across as essayistic and occasionally overly poetic, his insights remain relevant and plausible for contemporary sociological explanations.

KEYWORDS: Zygmunt Bauman, precariat, consumer society, fluidity, contemporary fears

Uvod

Zygmunt Bauman je poznat po svojoj erudiciji, metaforičnosti i radikalnim teorijskim zaokretima. No, ono po čemu je možda i najpoznatiji, jeste što se analitički veoma hrabro „hvata u koštac“ sa najvažnijim i dosta široko postavljenim temama iz repertoara savremenog fluidnog (*liquid*) sveta. Pritom, sve to čini na jedan veoma holistički način, povezujući različite dimenzije jednog fenomena u celinu života u nesigurno moderno doba. Ontološki strahovi koji proizilaze iz strukture i dinamike potrošačkog društva, ali i napretka modernih tehnologija i redefinicije međuljudskih odnosa, centralna su tema svih Baumanovih radova. Bilo da je fokusiran na problem siromaštva, na ljubav, migracije ili pak religiju, centralna nit koja povezuje sve teme jeste rekonceptualizacija savremenih fluidnih anksioznosti koje definišu postupanja i odluke savremenog čoveka. U spektru strahova naravno nalazi se i onaj od gubitka i/ili nestabilnosti radnog mesta, te strah od gubitka trke u utakmici za potrošnjom. Ovo je centralna teza i tema kada je reč o Baumanovom shvatanju prekarijata i njegovog mesta u modernom društvu. On kaže da je *précarité* „razdražujuća nesigurnost društvene pozicije isprepletena sa akutnom neizvesnošću vezanom za budućnost sredstava za život, usmerenog na strah za ličnu bezbednost (integritet tela, lične imovine, doma i susedstva)“ (Bauman, 2009a:140). Imajući u vidu ovako postavljenu definiciju jasno nam je da se pojam prekarijata u Baumanovoj teoriji tesno vezuje za pitanje ontološke nesigurnosti (i partikularnih strahova koji iz nje proizlaze), a implicitno je jasno da je opšti kontekst za razumevanje prekarijata totalitet društvenog poretka oličan u potrošačkom društvu. Odlučile smo da ispitamo

upravo ovaj aspekt Baumanove teorije i da selektujemo one delove argumentacije koji nam se čine plauzibilnim za sociološko proučavanje prekarnosti.

Savremene globalne nejednakosti, kako nejednakosti u bogatstvu, tako i nejednakosti u prinosu na kapital i nejednakosti u imovini, na pojavnom nivou reflektuju se i na tržištu rada, kreirajući novu društvenu grupaciju prekarijata – pojedinaca koji imaju nestabilna, nestalna i nesigurna radna mesta, ako ih uopšte i imaju⁴, te koji svakodnevno hodaju po ivici ekonomske integrisanosti. Nesigurnost i nestabilnost na tržištu rada potakla je brojne savremene sociologe i društvene teoretičare da fenomen prekarnosti dobije jedno od ključnih mesta u njihovim konceptima modernosti. Tako Anthony Giddens u „poznoj modernosti” i globalizaciji vidi rađanje ontološke nesigurnosti (Giddens, 1998), Ulrich Beck govori o „rizičnom društvu” (Beck, 2001, 2011), a Pierre Bourdieu piše o prekarnosti kao „modusu dominacije novog tipa” (Burdije, 1999). Upravo je Bourdieu jedan od prvih autora koji je još 70tih i 80tih godina minulog stoleća uveo pojam prekarnosti (*précarité*) u društvene nauke, povezujući pojam sa neoliberalnim transformacijama kapitalizma i stanjem stalne nesigurnosti koje oblikuje i radne odnose i šire društveno iskustvo. Guy Standing (2011), koji je prvi skovao savremeni neologizam, posmatra prekarijat kao klasu u nastajanju. Ovaj autor prekarijat određuje kao heterogenu društvenu grupaciju koju čine migranti, mladi nezaposleni, radnici sa ugovorima o radu na određeno radno vreme i povremeno-privremenim poslovima itd. Zajednička nit koja povezuje ove pojedince jeste stalna (radna) nesigurnost, ali i nedostatak identiteta zasnovanog na radu i zaposlenju, te gubitak nekadašnjih benefita koje je stabilno zaposlenje nosilo (sindikalno organizovanje, plaćena odsustva, bolovanja...). Rečju, za Standinga prekarijat je klasna kategorija, a s obzirom na to da nosi potencijal za pobunu i revolt, to je ujedno i „opasna” klasa. Dok za Bourdieua ne bismo mogli reći da prekarijat vezuje za društvenu klasu, već pre govori o *stanju*, Standing o *klasi*, dotle Judith Butler prekarnost posmatra kroz *iskustvo*, kao ontološku i društvenu kategoriju (videti više u: Millar, 2017). Za Judith Butler su savremeni neizvesni ekonomski uslovi „novi oblik društvene regulacije”, a prekarnost nova vrsta hegemonog režima upravljanja (Butler, 2004). U nastavku rada videćemo kako Bauman objašnjava prekarnost i mesto prekarijata u savremenom svetu, odnosno da li je njegova analiza društvene stvarnosti pre usmerena na radne uslove, klasnu poziciju ili ontološko-socijalnu ranjivost.

Čak i kada ga kritikuju, recepcija Baumana među kolegama nije beznačajna. Na Baumana se pozivaju oni koji pišu o prekarnosti i društvenim posledicama sve prekarizovanih društava (Choonara, 2019; Choonara et al., 2022; Oliinyk, 2022; Răb, 2015), o identitetskim pitanjima prekarijata (ili nedostatku istog) (Oliinyk et al., 2020) ili pak o obrazovanom „prekvalifikovanom” prekarijatu (Wierzbicki, 2016). Za pojedine autor/ke, Bauman je bio inspiracija za nove sintagme, pa tako portugalska autorka Carla Valadas (Valadas, 2021) uvodi pojam likvifikacije (*liquification*) i reinterpreтира Baumanovu ideju fluidnog društva

4 Odnos prema nezaposlenima, odnosno pitanje da li nezaposleni čine deo prekarijata, razlikuje se u zavisnosti od autora i sociološke tradicije koja se neguje u različitim državama (videti Marković, 2022).

kada piše o fluidnim poslovima. Nadovezujući se na Baumanovu sintagmu ljudskog otpada (*human waste*) i izgubljenih života (*wasted lives*), slovenačka autorka Mojca Pajnik uvodi sintagme istrošenog, protraćenog prekarijata (*wasted precariat*) i izgubljene, uzaludne prekarnosti (*wasted precariousness*) migranata karakteristične za migracije i tržište rada širom Evrope (Pajnik, 2016).

Ideja autorki ovog rada je da se pokažu tačke preseka sve popularnijeg pojma prekarnosti (i prekarijata) sa Baumanovim konceptom fluidnog društva, koje počiva, između ostalog, na postojanju tzv. potrošača sa greškom (*flawed consumers*). Stanje fluidnog života i fluidne modernosti, te prekarno stanje i prekarijat, dele obeležje koje je jedino izvesno, a to je – neizvesnost. Konstantne promene, nesigurnost, erozija društvenih struktura (uključujući i klasnu strukturu društva) rezultiraju u iskorenjivanju (*disembedding*) iz starih društvenih struktura, uz istovremeni izostanak ponovnog ukorenjivanja (*re-embedding*) što dovodi do fluidnosti identiteta, odnosa, života. U nastavku rada, pokazaćemo da li i kada Bauman koristi pojam prekarijata, te da je skloniji sintagmi „potrošači sa greškom“. Baumanovi potrošači sa greškom, kao i prekarijat, odvojeni su od bilo kakvih stabilnih struktura i identiteta i primorani su da navigiraju rastuće društvene pritiske individualno. Još jedna dodirna tačka jeste i kritički stav prema neoliberalnom obliku kapitalizma – fluidna modernost počiva na novim oblicima konzumerizma u globalizovanom društvu i rađa potrošače sa greškom, dok je prekarijat dete globalizacije i neoliberalnih politika, koji čine pojedinci koji su hipereksploatisani na tržištu rada kroz nove oblike radnih aranžmana. Fragmentirani identiteti i nestabilne društvene pozicije u fluidnoj modernosti dovode do alijenacije, dok je prekarijat otuđen i udaljen od tzv. standardnih radnih aranžmana, kao i od države socijalnog staranja. U najkraćem, prekarijat možemo posmatrati i kao jednu od manifestacija Baumanovih potrošača sa greškom i fluidne modernosti, gde globalizacija udružena sa neoliberalnim oblikom kapitalizma, te sve veća individualizacija, kreiraju plodno tle za rastuću nesigurnost i (nove oblike) eksploatacije.

„Komplet za razvod po sniženoj ceni od 7,49 funti“⁵ ili potrošačko društvo u ogledalu svog totaliteta

U tradicionalnom maniru neomarksističkog ili postmarksističkog teorijskog okvira koga se nikada nije u potpunosti odrekao (za više o ovoj debati videti: Beilharz, 2023) Bauman podseća na to da je centriranje objašnjenja savremenog društvenog života i svih društvenih dinamika koje se u njemu odvijaju oko procesa proizvodnje potpuno *passé*, te da je potrošnja preuzela dominantnu ulogu u definisanju i usmeravanju identiteta i delanja i da u skladu sa tim treba oblikovati i svoja naučna oruđa. Ova konstatacija podseća na neomarksističke kritike koje insistiraju na pomeranju fokusa sa same proizvodnje, ali Bauman je zakoračio korak dalje i „začinio“ je svoju opštu teoriju *fluidnim* (postmodernističkim) dodatkom pretvarajući potrošačko društvo u opšti okvir za analizu egzistencijalnih kriza postmodernog čoveka – od finansijskih do

5 Bauman, 2009b: 108.

romantičnih strahova, svi su rezultat univerzalne potrošačke groznice koja trese moderno društvo. Dakle, potrošnja nije nešto što je samo (ili prevashodno) psihološkog ili bihevioralnog karaktera, već upravo suprotno – emotivno i delatno je posledica esencijalne transformacije društvenog i nastajanja novog društvenog (potrošačkog) poretka. Bauman poseže za disciplinarnim praocima i koristi klasičnu argumentaciju kada hoće da objasni suštinu potrošačkog društva i tvrdi da „’potrošačko društvo’ nije samo ukupan zbir potrošača; ono predstavlja totalitet, kao što bi Emil Dirkem rekao ’veći od zbira svojih delova’“ (Bauman, 2009b: 102). Jasno je da ovom objašnjenju prethodi i bazična distinkcija (koja je naravno preduslov i Durkheimovog stava) između *opšte volje* i *volje svih* (Jean-Jacques Rousseau) te možemo zaključiti da na taj način savremeno, fluidno društvo postaje emanacija nekakvog, mogli bismo ga nazvati, društvenog *potrošačkog* ugovora.

Bauman dalje kaže da je potrošačko društvo zajednica koje *interpelira* svoje članove isključivo u svojstvu potrošača – potrošačko društvo ocenjuje, sudi i (dez)integriše pojedince na osnovu toga koliko su uspešni u konzumerističkoj trci (Bauman, 2009b: 102). Potrošački život je jedna, kako poljski sociolog tvrdi, igra „zmije i merdevina“ u kojoj su staze od dna do vrha, a još više od vrha do dna, veoma kratke i klizave, a usponi i padovi se dešavaju brzinom bacanja kockica i očas posla se može desiti da neko „ispadne iz igre“ i da ne može sebi da priušti sjajne, šljokičave stvari iz prodavnica i tada postaje ono što Bauman naziva *potrošačem sa greškom* (Bauman, 2005; Bauman, 2009b: 104).

U savremenom, fluidnom društvu potrošnja je, dakle, definisala kriterijume uspešnosti svakog segmenta života, a oblikovala je i svaku etapu u biološkom procesu razvoja ličnosti od najranijeg uzrasta. Pri tom se ne radi samo o očiglednom nivou na kome konzumerizam operiše u smislu da neko želi da priušti najbolju garderobu ili estetske tretmane kako bi „ugrabio/la“ najbolju robu na „ljubavnom tržištu“ ili pak da neko obezbedi najskuplje i najšarenije igračke za svoje dete; radi o tome da je logika *trade-offa* komodifikovala i *sve* međuljudske odnose i na taj način oblikovala baš *sve* delove života savremenih ljudi. Tako su partnerski odnosi postali kratkotrajni, promenljivi, partneri su zamenljivi, traga se za boljim, lepšim, atraktivnijim partnerima (za više videti: Bauman, 2009a), a uloga majke ili oca se pretvorila u omogućavanje plodonosnog ambijenta za razvoj svog socijalnog i simboličkog kapitala (*ergo*, deteta) u trci za najboljeg roditelja u svetu kompetitivnog i detacentričnog roditeljstva (Bauman, 2009b: 124-139). Zato je, da se vratimo ponovo sociološkim klasicima, potrošačko društvo totalitet međuljudskih odnosa i ne može biti redukovano na puku želju da se poseduju lepe i skupe stvari. Kako Bauman metaforično napominje: međuljudski odnosi komodifikovani su do te mere da u supermaketu možete kupiti „uradi sam’ komplet’ za razvod po sniženoj ceni od 7,49 funti“ (Bauman, 2009b: 108).

Ovakav, moramo priznati, dosta fatalistički⁶ pogled na potrošačko društvo proizvodi ceo spektar strahova i nesigurnosti koji su u savremenom kontekstu

6 Inače je Bauman sklon takvim deskripcijama, što je, paradoksalno, mana, ali i draž njegove sociološke naracije. Više o ovoj dimenziji Baumanovog stvaralaštva i čitanja njegovih dela u ključu sociologije kao umetnosti videti u: Davis, 2008.

ipak bitno drugačiji u odnosu na prošle epohe. Da je strah jedna od osnovnih ljudskih reakcija na nepoznato je opšte mesto u psihologiji i sociologiji, ali Bauman tu opštost konkretizuje kroz operacionalizaciju veze između fluidnog života i novih formi strahova. Pored strahova od ekoloških katastrofa, pandemija i terorizma kao nenavigiranih i nekontrolisanih izvora bojazni u našem dobu, neuspeh u potrošnji se navodi kao jedan od najvažnijih uzroka savremenih anksioznosti (Bauman, 2010). Kako kaže Marotta: „U našem savremenom potrošačkom društvu, siromašni su se pojavili kao otelotvorenje „unutrašnjih demona“ potrošačkog života“ (Marota, 2017: 183).

Ne treba nikada izgubiti iz vida brutalnu surovost potrošačkog društva jer je ono bazirano na postulatu koji pledira da smo individualno odgovorni da nađemo rešenja za probleme koje je stvorilo društvo (Bauman, 2018: 55).⁷ Individualizacija je, dakle, još jedna podmukla igra u fluidnom društvu u kome su ljudi ostavljeni da uz neodgovarajuće resurse upravljaju sami svojim životima pri čemu se svaki neuspeh, od seksualnog do poslovnog, tumači u ključu ličnog neuspeha, dok se strukturalne prepreke i početne predispozicije ne uzimaju u obzir u konačnom saldu. Ovo je naročito vidljivo u sferi rada i potencijalnom „padanju u ruke“ procesu prekarizacije. „U tom „začaranom krugu“ u kome vlada imperativ individualnog postignuća – u skladu s krilaticom „plivaj ili potoni“ – a koji je, zapravo, u potpunosti impotentan zbog globalnih strukturalnih prepreka, ljudi istovremeno bivaju, kako Bauman metaforički opisuje, i Prometejeva jetra koja truli, i lešinari koji je kidaju. Fluidni život je zapravo ‘verzija ‘uradi sam’ prometejske drame’“ (Jovanović Ajzenhamer, 2020: 752). Drugim rečima, i u zoni rada „prodaje“ se slika prekarizovanog rada kao poželjnog i atraktivnog, jer je isto što i „čista veza“⁸ u ljubavnim odnosima: neobavezujući, individualizovan, kreativan, promenljiv, fleksibilan, sjajan, jednom rečju – *fluidan*, a rizici su rezidua sa kojom pojedinac mora da računa jer su to jednostavno (nepromenljiva) pravila igre savremenog sveta. Ponavljamo, pravila igre su veoma surova jer biti siromašan znači, prema Baumanovom mišljenju, biti isključen iz normalnog života. „U potrošačkom društvu, siromašni predstavljaju društveno konstruisanu kategoriju i samoodređenje, prvenstveno u smislu poremećenih, neispravnih ili rečju – neadekvatnih potrošača, tj. potrošača ‘sa greškom’. Ti ‘potrošači sa greškom’ su oni koji žele da budu ispravni, ali zbog ekonomskih i društvenih uslova u kojima žive mogu samo da sanjaju o promeni sopstvenog identiteta“ (Marota, 2017: 183).

U Baumanovom fluidnom, potrošačkom društvu nema *kaste nedodirljivih* – svi mogu da skliznu na onim već pomenutim merdevinama i da ih pojede zmija nemaštine, neuspeha i socijalne deprivacije, ali pojedini društveni slojevi ulaze u igru sa već veoma niskim šansama za upeh i kreću sa najniže lestvice,

7 Bauman se na ovom mestu poziva na tezu koju je formulisao Ulrich Beck (Bauman, 2018: 55).

8 Referiše se na Giddensovu čvenu studiju *Transformacija intimnosti: seksualnost, ljubav i erotika u modernim društvima* (*The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*) (Giddens, 1992) i na mesto na kome opisuje da su „čisti odnosi“ (koji su dominantni u savremenom svetu) odnosi u koje se ulazi samo zbog onoga što bismo mogli dobiti od druge osobe, a ostaje se samo do trenutka kada imamo neku vrstu koristi ili zadovoljstva (Bauman, 2009b: 108).

tik iznad zmijinih čeljusti. Ako pitamo Baumana koja društvena grupa je najugroženija kada je reč o verovatnoći neuspeha u borbi za potrošački tron, odgovor je naizgled paradoksalan, ali bez dileme je reč upravo o prekarijatu, jer nesigurnost znači i nemogućnost da se uklopi u logiku potrošačkog društva, što ćemo i pokazati u nastavku rada.

Prekarijat u raljama socioloških objašnjenja – ima li mesta za Baumana i njegov teorijski doprinos?

Naučne rasprave o konceptu prekarnosti i prekarijata najčešće počivaju na referisanju na jedan od tri pravca razmišljanja sa kojima se ovi pojmovi povezuju – stanje, kategorija i iskustvo – pri čemu su važni autori Pierre Bourdieu (1999), Guy Standing (2011) i Judith Butler (2004). Prekarnost referiše na društveni fenomen koji označava stanje strukturne nesigurnosti koje proističe iz širih društvenih i ekonomskih odnosa i može obuhvatati različite sfere života (rad, stanovanje, zdravlje itd.). Prekarni rad se odnosi isključivo na nesigurne oblike zaposlenja, te stoga predstavlja samo jedan od vidova prekarnosti (Kalleberg, 2012; Standing, 2011). Drugim rečima, prekarnost kao stanje je pojam širi od prekarnog rada i upućuje na to da je kapitalizmu ovo stanje neophodno da bi funkcionisao. Dok autori pod uticajem Bourdieua prekarnost vezuju za tržište rada, oni koji se pozivaju na Standinga prekarnost vezuju za društvenu kategoriju (klasu u nastajanju, odnosno prekarijat). Konačno, pozivanje na ontološku prekarnost o kojoj piše Judith Butler, postavlja platformu za teorijsko razlikovanje prekarnosti (*precariousness*) kao univerzalnog ljudskog iskustva ranjivosti od prekarnosti (*precarity*) koja se odnosi na nejednaku distribuciju uslova života koje oblikuju socioekonomski činioci i političke institucije (za više videti u: Millar, 2017). Ova tri pravca obuhvataju različite dimenzije prekarnosti, od ekonomskih i političkih do ontoloških te stoga predstavljaju dobru osnovu za poređenje sa Baumanovim viđenjem nesigurnosti i njegovim pojmom *potrošača sa greškom*. U nastavku rada zadržaćemo se na onim elementima iz Baumanovog opusa misli koji se manje ili više direktno naslanjaju na neki od mogućih puteva definisanja prekarnosti i prekarijata.

Kao adaptivni mehanizam borbe za preživljavanje, kapitalizam u kriznim vremenima gotovo po pravilu koristi strategije privida brige o najugroženijim grupama, kroz stvaranje „ustupaka”, pružanja pomoći i iznalaženja kompromisnih rešenja. Tako se umesto o dodatnoj eksploataciji radnika u vremenima krize govori o fleksibilizaciji (prostora, vremena, radnog odnosa, radnih mesta, broja zaposlenih itd.) i tzv. fleksigurnosti (mogućnost gubitka zaposlenja je velika, ali je velika i mogućnost brzog pronalaska novog zaposlenja). Upravo zbog nedostatka sigurnosti, prekarijat je primoran da se povinuje savremenoj multidimenzionalnoj fleksibilnosti, koja je našla svoj izraz u pojmu fleksploatacije (*flexploitation*) – jednostrano plaćanje troškova fleksibilizacije (koju snose samo radnici) i jednostrane fleksibilizacije (koju određuje i nameće poslodavac). Čak i kada se govori o fleksibilizaciji kao negativnoj pojavi, ona se uzima kao takva samo kada nije u pitanju tzv. „dobrovoljna fleksibilnost” (primera radi, kada radnice

same biraju ne-standardne oblike rada kako bi imale više slobodnog vremena za porodicu). Stoga Bauman tvrdi da je upravo „ključna reč fleksibilnost, a ovaj sve moderniji pojam označava igru zapošljavanja i otpuštanja (*game of hire and fire*) sa vrlo malo utvrđenih pravila, dok ujedno poseduje moć da jednostrano promeni pravila dok je igra još uvek u toku“ (Bauman, 2005: 26). Posledice ovakvih mera nisu samo smokvin list za opstanak neoliberalizma, već su i latentni činilac koji dodatno podriva klasnu svest i potencijal za delanje.

Makrostrukturalni elementi neoliberalizma, kao što su deregulacija tržišta, globalizacija, finansijalizacija, tehnološke promene, generisali su proces prekarizacije od sedamdesetih godina prošlog veka oličeni u strukturnoj transformaciji globalnog kapitalističkog sistema u kojem pojedinci i grupe sve više zauzimaju nesigurne, nestabilne i ranjive društvene pozicije. Uz demografske promene, bitno je uočiti i ulogu neoliberalne ideologije koja je legitimisala makrostrukturalne promene, uz zamenu osećaja kolektivne obaveze individualnom odgovornošću (Kalleberg, 2012; Miladinović, 2019). Kao što smo rekli, Bauman je skretao pažnju na problem individualizacije odgovornosti, jer problemi do kojih dovodi deregulacija tržišta i eksteritorijalizacija kapitala po pravilu se posmatraju kao lični nedostaci i odgovornosti koji se moraju rešavati pojedinačno. Dok su nekada kapital i rad, te država socijalnog staranja, bili okviri u kojima su se društvene nepravde mogle adresirati, sada su *novi siromašni* (*new poor*) sami odgovorni za pozicije koje zauzimaju i što *biraju* da ne promene svoje stanje. I ne samo to – biti prekarijat se prikazuje kao nešto poželjno, moderno i prilagođeno *baš tvojim potrebama* (Bauman, 2005: 84; Bauman & Bordoni, 2014).

Bauman ističe da je proces prekarizacije jedan od ključnih mehanizama društvene kontrole, jer savremeni život koji je nepredvidiv, ispunjen nesigurnošću i kratkoročnim planovima nije samo puka slučajnost. Da bi društveni poredak mogao da opstane, on mora da počiva na politikama prekarizacije koje su zamenile nekadašnje politike normativnih regulacija poretka. Pozivajući se na Bourdieua i pojam fleksploatacije (Bauman, 2007: 188), Bauman objašnjava kako fleksibilnost i fleksploatacija postaju još jedno sredstvo socijalne integracije i sprečavanja društvenog konflikta, izbegavajući na taj način skuplje metode kontrole (kao što su različiti sistemi nadzora i kaznene institucije).

No, vratimo se korak unazad i smestimo prekarizaciju u društveni totalitet o kome Bauman piše: osnovni mehanizam društvene kontrole je potrošačko društvo, u kojem se uniformnost postiže upravo iluzijom individualnih razlika, slobode i raznolikosti, dok potrošači (bili oni sa greškom ili bez nje) ne postavljaju suštinski važna pitanja. Baumanovim rečima, potrošačko društvo je „društvo u kojem se život troši kroz kontinuirani niz diskontinuiranih potrošačkih briga“ (Bauman, 2007a: 197). U tom kontekstu prekarni radnici i radnice su „lak plen“ za kontrolu od strane „dominantne elite“ (Gane, 2004: 25), koja kontroliše kretanje robe, kapitala i informacija. Iako u razgovoru sa Nicholasom Ganeom, u knjizi koja je u formi intervjua *Budućnost društvene teorije* (*The Future of Social Theory*) (Gane, 2004), Bauman eksplicitno referiše na Bourdieuov koncept prekarnosti kao novog modusa dominacije, kroz ciljano povećanje nesigurnosti među potčinjenima (Gane, 2004: 25), čini se da je Baumanovo promišljanje

prekarnosti u kontekstu fluidne modernosti najbliže određenju koje daje Judith Butler. Baumanove prekarne radnike ne karakteriše samo nesigurnost na tržištu rada, nego su oni nosioci sveopšte ontološke neizvesnosti. Kao što smo rekli, prekarizacija rada je jedna od dimenzija multiplikovanja strahova u modernom svetu. Među tim strahovima ističu se i oni povezani s ekološkim katastrofama, terorizmom i migracijama, koji imaju sličan disperzivan i fluidan karakter, te su pritom široko rasprostranjeni i snažno prisutni.

U kontekstu objašnjenja fluidnih strahova najčešće se navodi Baumanova alegorija društva kao *Titanika*. „Da se podsetimo: život na Titaniku bio je blještav, luksuzan i udoban za one koji su mogli da se domognu plovidbe u prvoj klasi, a bio je mnogo manje glamurozan za one koji su spavali na nižim nivoima broda. Pa ipak, i za jedne i za druge to putovanje bilo je simbol progresa i pogleda u novu, svetliju i bolju (u konkretnom slučaju američku) budućnost. Grandiozni brod bio je simbol novog doba i tehnološkog napretka i svi putnici i putnice bili su ponosni što su deo tog istorijsko-tehnološkog spektakla. Međutim, kao što znamo, priroda se ponovo poigrala sa ljudskim snobizmom koji je bio materijalizovan u vidu velelepnog broda, potopila ga i odnela u smrt veliku većinu onih koji su bili deo tragične sudbine Titanika. Komentarišući endemski uspeh na blagajnama ovog filma Jamesa Camerona, Bauman citira misao Jacquesa Attalia koji je tvrdio da je celo naše društvo zapravo jedan veliki, globalni Titanik. Savremeno društvo je klasno oštro diferencirano, uz naglašeni aspekt vere u naučni i tehnološki progres koji će nas zaštititi od nepritika i to čak važi i za one koji nemaju i koji sa setom gledaju u sjaj bogatih. No, zlokobna santa leda vreba sve nas. Kako tvrdi Bauman, ne treba zaboraviti da ne vreba samo jedan ledeni breg već ih je toliko da je nemoguće sve ih identifikovati i nabrojati. Tu su finansijski, nuklearni, ekološki, socijalni ledeni breg (kako Atalli tvrdi), a nakon napada na Sjedinjene Američke Države 11.9.2001. godine Bauman na spisak dodaje i terorističku santu leda. Imajući u vidu najnovije događaje, slobodno bismo na tu listu mogli upisati i pandemijski ledeni breg koji je neočekivano izvirio iz vode i doveo do 'implozije civilizacije'“ (Jovanović Ajzenhamer, 2022: 119). U kontekstu priče o prekarijatu – prekarijat je na Titaniku onaj deo posade koji je pokušavao da ispumpa vodu ručno i najbrže otišao na dno okeana. Zato prekarijat za Baumana nije samo analitička kategorija u sociološkim objašnjenjima društvene stratifikacije nego je važan eksplanatorni element opšteg ontološkog mozaika.

U knjizi pisanoj u dijaloškoj formi, *Stanje krize (State of crisis)* (Bauman & Bordoni, 2014), Bauman diskutuje o savremenim društvenim krizama sa Carlom Bordonijem, italijanskim sociologom, novinarom i nekadašnjim predavačem na Univerzitetu u Firenci. Dajući dijagnozu savremenom neoliberalnom obliku kapitalizma permanentnog stanja krize ovde će Bauman eksplicitno pomenuti prekarijat na nekoliko mesta. Permanentno, duboko i strukturno stanje krize, koje više nije moguće rešiti unutar samog sistema (za više videti u: Lazić, 2024), operiše u društvu fluidne modernosti, u svetu bez stabilnih i stalnih institucija, gde pojedinci gube bilo kakav osećaj sigurnosti i pripadnosti. Period koji Eric Hobsbawm naziva zlatnim dobom (Hobsbaum, 2002), za Baumana je „slavni“ tridesetogodišnji period (*glorious thirty*, period između 1940. i 1970. godine), na koji se, iako je kriza već u sedmoj deceniji prošlog veka počela, nadovezao

„raskošni“ tridesetogodišnji period (*opulent thirty*) sa svojim „potrošačkim entuzijazmom i neodgovornim optimizmom“. Početak novog milenijuma doneo je bankrote, dugove, pad životnog standarda i masovne otkaze, kao i „po svemu sudeći, društvene degradacije samopouzdanih, ambicioznih i glasnihih klasa ka statusu zbunjenog, bespomoćnog i strahom obuzetog 'prekarijata'“ (Bauman & Bordoni, 2014: 10). Dok su u prethodnim epohama krize rešavane intervencijom države i stabilizovanjem ekonomije, sada država ne nudi rešenje, a prekarijat postaje simbol raspršivanja iluzije o održivosti ekonomskog rasta. Dodatno, „razvod moći i politike“ (Bauman & Bordoni, 2014: 12) rezultirao je u nedostatku delatnosti i delatnog potencijala političkih aktera sposobnih da preduzmu ono što svaka kriza zahteva, a to je da odaberu pravac delovanja i organizuju svoje pristalice. U tom smislu, prekarijat nije samo ekonomski nesigurna društvena grupacija, već je i politički neorganizovana, bez kolektivnog delatnog potencijala. Premda Bauman prepoznaje prekarijat kao nosioca širih društvenih pokreta, kao što su *Occupy Wall Street* ili španski *Indignados*, sama pojava ovih pokreta ukazuje na rastuću svest da individualne strategije delovanja više ne daju rezultate i da je potreban kolektivni odgovor. Međutim, prekarijatu nedostaje ideologija i zajednički interes koji bi pripadnike ove amorfne društvene grupe ujedinio i zadržao dovoljno dugo da postanu i značajniji i trajniji politički akter.

Iako on to ne pominje direktno i nedvomisleno, može se reći da pripadnici Baumanovog prekarijata odgovaraju Standingovim pripadnicima „klase u nastajanju“, koji razlikuje tri velike grupe koje sačinjavaju prekarijat: 1) nekadašnji pripadnici radničke klase koji su „skliznuli“ u prekarijat (tzv. pali proletarijat), 2) mladi nezaposleni i „prekvalifikovani“, 3) tzv. nepripadajući građani (*denizens*) (Standing, 2011). Pored toga što pripadnike nekadašnjeg industrijskog proletarijata eksplicitno uvrštava u prekarijat (Bauman & Bordoni, 2014: 23), za Baumana su i mladi deo prekarijata, s tim što on za prekarijat posebno vezuje pripadnike generacije Y, tzv. milenijalce (rođene između osamdesetih i prve polovine devedesetih godina XX veka) (Bauman & Bordoni, 2014: 135-139). Prekarijat „želi dobrodošlicu“ ne samo pripadnicima nekadašnje radničke i srednje klase, već se sada klasna i generacijska pripadnost prepliću, a mladi, uprkos obrazovanju i veštinama koje poseduju, ne mogu da zauzmu stabilnije društvene pozicije. Generacija Y suočena je sa dubokom i sveprisutnom egzistencijalnom nesigurnošću. Dok su prethodne generacije mogle računati na stabilna zaposlenja i jasne karijerne i životne trajektorije, mladi iz generacije Y često su „zaglavljani“ u nestandardnim radnim aranžmanima, a ako uopšte i dostignu teško dostižni ideal stabilnog zaposlenja, to se ne događa pre tridesetih godina.⁹ Za generaciju koja je zarobljena u ekonomskoj i psihološkoj krizi, prekarni položaj nije samo nestabilan status na tržištu rada, već postaje i identitetski okvir, posebno imajući u vidu da su komodifikovani i drugi aspekti njihovog života, o čemu je bilo reči na početku rada (Bauman, 2017: 69-73). Kao i Standing, ni Bauman ne može zažmuriti na heterogenost prekarijata. Dok Standing uvodi dualnosti poput onih pripadnika prekarijata

9 Bauman je originalno ovaj tekst objavio 2012. godine, odnosno kada su tadašnji mladi bili pripadnici generacije Y.

koji se keze (*grinners*) i onih koji stenju (*groaners*) (Standing, 2011), Bauman takođe primećuje da postoje radnici (uključujući i mlade) kod kojih je rizik od gubitka posla čak i suprotan, gde pojedini čak uspevaju da „savladaju i praktikuju umetnost fluidnog života“ i za koje je prekarnost vrednost, dok se sa druge strane nalaze oni koji uopšte nemaju mogućnost bilo kakvog izbora. Ali, upravo to je draž igre potrošačkog društva – neko ipak i dobija i zato u njoj (donekle) dobrovoljno učestvujemo (Bauman, 2005: 63-86; Valadas, 2021: 422).

Konačno, „nepripadajući građani“ čine posebnu podgrupu prekarijata, koji „preklinju“ za bilo kakve pogodnosti i usluge i tu grupu čine migranti, etničke manjine, osuđenici (Marković, 2024, 2025; Standing, 2011). Blagodareći migrantima prekarijat raste sve više, a istovremeno su u opasnosti da budu demonizovani i da postanu „žrtveni jarac“ za probleme koje nisu oni stvorili (Bauman, 2018). Različiti oblici nesigurnog rada se vezuju za migrantsku radnu snagu (a posebno za useljenice), kao što su prinudni rad, part-time poslovi, kao i tzv. 3D poslovi (*dirty, dangerous, demanding/demeaning*) (Marković, 2018). Bauman takođe primećuje da imigrantski getoi u Evropi (u Sjedinjenim Američkim Državama su to čak hipergetoi) predstavljaju mesta društvene isključenosti, stigmatizacije i trajne segregacije. Imigrantski getoi, posebno u evropskim državama, nisu više lokalno formirani prostori marginalizacije i ljudskog otpada (*locally produced human waste*), već postaju prostori koncentracije uvezene radne snage. Bauman ovaj fenomen naziva uvezeni ljudski otpad (*imported waste*), označavajući time pojedince koji su emigrirali u nadi da će biti „reciklirani“ u zemlji destinacije. Dodatno, proces prekarizacije, deregulacije i (trajne) nezaposlenosti, pretvaraju nekadašnja mesta prolaznih zajednica u mesta trajne i prisilne izolacije i segregacije. U fluidnom društvu individualizma, borba za radno mesto postaje prioritet a glavni neprijatelji domicilnom stanovništvu postaju migranti koji „otimaju“ radna mesta, što je posledica državnih politika koje praktikuju tzv. politiku bezbednosti i straha (Bauman, 2004, 2007b, 2018). Drugim rečima, potreba za jakim državom proizlazi iz individualnog osećaja ugroženosti i nesigurnosti, a ne iz svesti o prekarizaciji – „popularni zahtev za snažnom državom sposobnom da oživi blede nade u zaštitu od zatvaranja u otpad izgrađen je na temeljima lične ranjivosti i lične bezbednosti, umesto na društvenoj prekarnosti i socijalnoj zaštiti“ (Bauman, 2007b: 184). Uostalom, kako kaže Bauman, smeće je glavni nusproizvod potrošačkog društva – roba strašno brzo završi u kanti za otpatke, zašto bi bio drugačiji slučaj sa ljudima i njihovim poslovima (Bauman, 2009b)?

Savremene migracije su jedna od tema koje su najviše okupirale Baumana i on je (ne)mogućnost prolaženja *modus vivendi*-ja sa *Drugim* video kao svakako veoma bitan problem savremenog društva i to na mnogo nivoa, od kulturno-religiološkog (nedostatak održivih multikulturalnih obrazaca i politika zajedničkog funkcionisanja), preko fizičkog (kako živeti u već prenatrpanim i ekološki uništenim metropolama i kako sačuvati bezbednost u smislu potencijalne stope porasta kriminala), do čisto političkog (kako izbeći da stranci budu „žrtveni jarci“ i pogonsko gorivo za populizam).¹⁰ Svakako jedan važan segment te teorijske slagalice je i pitanje prekarizacije rada migranata,

10 O ovoj temi više videti u: Jovanović Ajzenhamer, 2020; Marota, 2017; Marotta, 2002; Ristić & Marinković, 2017.

kao i straha domicilnog stanovništva da će novopridošlice „oteti“ radne pozicije koje su ionako svima pod znakom pitanja. Kao što smo videli, kod Baumana je pitanje krize na ekonomskom polju neraskidivo vezano uz političku arikulaciju u vidu represivnih (desnih) populističkih političkih režima i ta veza je, prema njegovom mišljenju, čuvar nejednakosti i nepravde u savremenom svetu. Pitanje „stranaca pred našim vratima“ (Bauman, 2018) Bauman je analizirao u okvirima drugačije, ne-marksističke teorijske tradicije (koristeći Simmelovog *Stranca* (Simmel, 1996) i Kantov *Treći definitivni član večnog mira* (Kant, 1995), ali je i u ovom slučaju ekonomsku podlogu definisao uz pomoć potrošačkog društva i svih njegovih fragilnosti. Drugim rečima, na već širok spektar novih fluidnih strahova, Bauman dodaje ogroman strah od stranaca jer oni, kako smo videli, na više nivoa proizvode osećaj nesigurnosti u već ekstremno nesigurnom svetu. Takođe se i nova sirotinja, tj. *pali prekarijat*, može posmatrati u okviru stranosti u savremenom društvu; stoga, sledeći Simmelovu logiku koja podrazumeva da stranci mogu biti i oni koji su deo iste (kulture, etničke religijske) zajednice, ali su se zbog nečega otuđili, i siromašni mogu postati stranci u našem društvu, otpad koga se gadimo i koga getoizirano držimo na marginama društva – i fizički i simbolički. Tek ponekad, kako Bauman kaže, uspešni članovi društva dobijaju napade „karnevala dobročinstva“ da pomognu prekarnim strancima, ali onda se vrlo brzo vraćaju u surovost svakodnevnog poretka (Bauman, 2005; Marota, 2017).

Bauman u izazovu *hardcore* sociologije: da li je prekarijat klasa ili sloj?

Ukoliko na složeno pitanje društvene strukture i sistema dodamo i pitanje jednog sociološkog i teorijskog *novuma* – prekarijata, bilo da ga posmatramo kao potpuno nov društveni fenomen ili transformaciju nekog od postojećih, ne samo da savremena društvena stvarnost postaje još složenija, već i njeno promišljanje predstavlja sve zahtevniji zadatak. Ukoliko prekarijat postoji, za sociologiju je važno da li će biti određen kao klasa, sloj ili kao nešto treće. Dosadašnje rasprave o ovom pitanju nisu dale konačan odgovor (Allen, 2014; Frase, 2013; Jørgensen, 2016; Marković, 2020; Wright, 2016), ali svakako je važno pomenuti i Baumanov odnos prema ovom pitanju: klasnoj analizi i mestu koje prekarijat u njoj zauzima.

Višedecenijski rad poljskog mislioca obeležen je i konceptualnim zaokretima, pa je tako od marksiste sedamdesetih godina prošlog stoleća koji se bavio klasnom analizom prošao put proroka postmodernosti (Smith, 1999 prema Atkinson, 2008), da bi u novi vek ušao kao teoretičar fluidne modernosti kao sasvim novog i zasebnog objašnjenja konteksta u kome živimo (u kome spaja elemente neomarksističke misli sa odabranim postmodernističkim postulatima). Sam Bauman u razgovoru sa Ganeom kao osnovne razloge za distanciranje od postmodernog diskursa navodi to da je postmodernizam bio koristan u ukazivanju na promene u društvenim odnosima i strukturama, poput slabljenja stabilnih društvenih pozicija i rastuće fluidnosti društvenih veza. Međutim, postmodernizam je ostao bez preciziranja kakav to svet postaje, a udaljavajući se od kritike, sve više je afirmisao „novu slobodu“. Bauman, pak, veruje da

se modernost pre transformisala nego što je došlo do radikalnog prekida sa prošlošću, te da je bilo neophodno iznaći termin koji bolje oslikava društvenu realnost (Gane, 2004: 17-18). Ovaj zaokret nam je važan jer je Bauman prešao put od klasnog teoretičara do mislioca koji, u najboljem slučaju, beleži rastrkane misli o klasi u svojim radovima, a u najgorem, može dobiti i etiketu antiklasnog teoretičara, za kojeg klasa više nije relevantna analitička kategorija. Iako se u ovom pogledu Bauman može porediti sa Giddensom i Beckom,¹¹ ipak, britanski sociolog Will Atkinson (Atkinson, 2008), primećuje da među savremenim autorima postoji tendencija da se, bilo u kontekstu kritike ili afirmacije, veća pažnja posvećuje Giddensu i Becku, dok se Baumanovim idejama daje malo ili čak nimalo pažnje.¹² Atkinson kao moguće razloge navodi to da Baumanove misli o klasi nisu izložene na sistematski način da bi privukle pažnju, a mestimična pominjanja su čak i dvosmislena, te podložna višestrukim tumačenjima. Dodatno, u poređenju sa Giddensom i Beckom, percepcija Baumana je da je on donekle kritičniji od dvojice pomenutih prema problemima siromaštva, nejednakosti i raspodele moći u fluidnom, konzumerističkom društvu, što ga donekle abolira kod onih koji analizi društvene realnosti pristupaju sa klasnih pozicija.

Bauman je još krajem osamdesetih godina prošlog veka pokazivao sklonosti ka zaokretu koji će ga pozicionirati u društvo antiklasnih teoretičara. Tako je u *Zakonodavcima i tumačima* (*Legislators and Interpreters*, 1987) pisao da radnička klasa nestaje (*on the way out*), a u *Sećanjima klase* (*Memories of Class*, 1982) tvrdio da „sagledavanje sveta u klasnim pojmovima pre zamagljuje nego što razotkriva“ (Bauman, prema Atkinson, 2008: 4). Klasna pripadnost ranije je bila jasno određena pristupom materijalnim resursima, ali u savremenom fluidnom društvu, društveni položaji i pozicije (*placements and places*) gde bi pojedinci mogli da se ukorene, tope se i postaju nestabilni. Dok je ranije klasna pripadnost bila važna odrednica identiteta, danas su i identiteti fluidni, promenljivi i ne vezuju se za klase. Štaviše, više nije ni poželjno da pripadamo nekoj društvenoj grupaciji čitavog života, fleksibilni identiteti i stalna spremnost na promenu i prilagođavanje su ne samo poželjni, nego i preduslov za opstanak. Uspeh se meri potrošačkim dobicima a ne klasnim položajem: ovo drugo je samo donekle preduslov za ovo prvo, ali analitički se mogu odvojiti, smatra Bauman.

Dok su nekadašnji zahtevi radničke klase bili uspešno integrisani u kapitalizam klasnih razlika XX veka, Bauman u promeni sredstava za proizvodnju, kao što je sve veća automatizacija proizvodnje i opadanje udela industrijskih radnika, nalazi uzroke ekonomskog restrukturiranja i stvaranja novog sistema podele. Naime, dok su sa jedne radnici zaposleni na neodređeno vreme, sa punim radnim vremenom, sa druge strane nalaze se novi siromašni

11 I ne samo u ovom pogledu - premda postoje linije podele, može se reći da značajnije dodirne tačke predstavljaju Baumanove, Beckove i Giddensove misli o modernosti, individualizaciji i globalizaciji.

12 Postoje naravno izuzeci, pa tako Julia Brannen i Ann Nilsen povlače paralele između Becka i Baumana u pogledu klasne analize, ali potonjem posvećuju manje pažnje, Alan Warde poredi tri autora kada govori o potrošnji (Atkinson, 2008: 2), dok govoreći o kulturi, Ali Rattansi pre povlači paralele između poljskog mislioca i Frankfurtske škole odnosno T. Adorna (Rattansi, 2014).

(*new poor*) radnici na povremenim i privremenim poslovima, kao i nezaposleni (Bauman, 2005). Pre poslednje neoliberalne faze kapitalizma, kapital i rad su bili međusobno zavisni, bili su vezani za mesto i prostor, a radnici su mogli jasno da upru prstom u klasnog neprijatelja. Ova međuzavisnost je stvarala pritisak na kapital, zahtevala sindikalno pregovaranje i stvaranje „kapitalizma sa ljudskim likom“, oličenog u državi socijalnog staranja. U savremenom obliku kapitalističkog globalnog sistema, kapital je mobilan i neuhvatljiv, a radnici su takođe mobilni i lako zamenljivi. Pregovarački pritisak i moć su oslabili, jer poslodavci ne samo da mogu da dovedu radnike iz drugih država, već i da premeste kapital u drugu državu brzo i relativno jednostavno. Posledično, klasna solidarnost je iščezla, a prekarijat postaje naslednik nekadašnjeg industrijskog proletarijata – organizovana borba više ne postoji, postoji samo raspršena nesigurnost (Bauman, 2017: 39-43).

Upravo je prekarijat ta društvena grupacija koja apsorbuje ostatke nekadašnjeg industrijskog proletarijata, ali i sve veće delove srednje klase. Zajednički imenitelj je nesigurnost, konstantni život na ivici, u kojem je egzistencija krhka, nepredvidiva i pod stalnom pretnjom. Bauman tako opisuje prekarijat kao „brzo rastući sloj koji upija i apsorbuje sve što je preostalo od bivšeg industrijskog proletarijata zajedno sa sve širim delovima srednje klase. Taj sloj je do sada 'ujedinjen' samo osećanjem da život provode u živom pesku ili u podnožju vulkana“ (Bauman & Bordoni, 2014: 23). Bitno je primetiti da autor prekarijat ne vidi kao klasu, već kao sloj (*stratum*). Na još jednom mestu u knjizi *Stanje krize (State of crisis)*, Bauman će reći za prekarijat da je pre sloj ili čak deo (*section*) društva no klasa. Tako je „prekarijat najbrže rastući deo (*section*) našeg post-kreditnog kolapsa i post-izvesnog sveta“ (Bauman & Bordoni, 2014: 139). Ni u prilogu pod nazivom *O neklasi prekarijata (On the unclass of precariats)* koji je 2011. godine (u godini kada je izašla i Standingova knjiga, na koju se Bauman i poziva) objavio na stranicama *Social Europe*, evropskog digitalnog izdavača i *think tank* organizacije, Bauman ne vidi prekarijat kao klasu. Oslanjajući se na Beckove „zombi kategorije“, što su proletarijat i srednja klasa postali u savremenom fluidnom društvu, prekarijat je pojam koji je primereniji analizi savremenog društva. Prekarijat je suviše atomizovan, raslojen, heterogen i fragmentisan da bi imao klasna obeležja. Pre je reč o posledici raspada nekadašnjih klasa; reč je o skupu pojedinaca koji dele sličnu nesigurnu sudbinu i poniženja, ali bez zajedničkog identiteta. „Ono što 'ujedinjuje' prekarijat (...) je stanje ekstremne dezintegracije, usitnjavanja, atomizacije“ (Bauman, 2017: 39).

Sa druge strane, u prilogu *Prekarijat dočekuje Generaciju Y (The Precariat is Welcoming Generation Y)*, koji je za isti portal objavio 2012. godine, on povezuje klasnu i generacijsku pripadnost kroz pojam prekarijata. Kao što je nekada klasna pripadnost bila prediktor društvenog položaja, tako bismo sada mogli reći „reci mi godinu svog rođenja, pa ću ti reći kojoj društvenoj klasi (*social class*) pripadaš“ (Bauman, 2017: 73). Dakle, iako na mestima izbegava da prekarijat poistoveti sa klasom, pošto jasno navodi da su mladi deo prekarijata, odgovor na postavljeno pitanje implicira da prekarijat jeste klasa. Dodatno, u knjizi *Stanje krize (State of crisis)*, Bauman više puta u dijalogu sa koautorom pominje

prekarijat, ali pojam se na pojedinim mestima pojavljuje pod navodnicima, a na pojedinim bez navodnika (Bauman & Bordoni, 2014).

Uočena nedoslednost i kontradiktornost u Baumanovoj misli nešto je za šta je ovaj poljski sociolog već bio izložen kritici. Atkinson (2008) primećuje da se u njegovim radovima može primetiti ambivalentnost i kontradiktornost u karakterizaciji slobode (vidi i Rattansi, 2014). U Baumanovoj analizi, savremena društvena stratifikacija neretko se izražava kroz različite nivoe slobode – od mogućnosti slobodnog konzumiranja, kretanja i menjanja identiteta, do potpune isključenosti i stigmatizacije. Na toj osnovi Bauman razlikuje „pobednike” i „gubitnike” fluidne modernosti. Kritičari, međutim, ističu da ova podela, i pored njegovog retoričkog odbacivanja klase kao centralne ose nejednakosti, zapravo reflektuje rigidne klasne podele.¹³ Pored toga, Baumanova sklonost da društvo deli na binarne kategorije (pobednici i gubitnici, turisti i skitnice, potrošači sa greškom i nova sirotinja) jeste lako razumljiva, ali u svojim spisima Bauman je nedosledan u određivanju ko čini manjinu a ko većinu u društvu. Time se otvara pitanje ko je marginalizovan, a ko dominira. Proglašavanje „smrti klase”, samo zato što klasna svest nije izražena i što su identiteti višestruki, ne znači da stratifikacija ne postoji (Atkinson, 2008). Bauman je donekle odgovorio na ovu kritiku u razgovoru sa Nicholasom Ganeom tvrdeći da globalizacija stvara nove polarizacije, a glavni faktor stratifikacije jeste mobilnost – „pristup mobilnosti je sada, po mom mišljenju, glavni faktor raslojavanja na unutardruštvenoj, kao i međudruštvenoj skali – ali postoji kvalitativni prekid u sredini hijerarhije koji nas navodi da govorimo o polarizaciji pre nego o stratifikaciji” (Gane, 2004: 36).

Dodatno, ponekad se ne prepoznaje dovoljno jasna heterogenost binarnih društvenih grupacija, niti jasan odnos njihove međusobne zavisnosti. Kada uopšte i govori o klasi, Baumanovo određenje klase ostaje suviše usko i marksističko (društveni odnosi i konzumerizam se posmatraju na osnovama ekonomske logike, oslanjajući se na pojmove kao što je komodifikacija), a drugi izvori stratifikacije su zanemareni (poput obrazovanja, kulturnog ili socijalnog kapitala). Drugačije rečeno, kulturne promene, politički faktori i mogućnosti alternativnih društvenih organizacija ostaju nevidljivi (videti više u: Rattansi, 2014). Na pitanje Nicholasa Ganea da li je njegova misao samo nova verzija klasične marksističke klasne teorije, gde bi umesto kapitala sada mobilnost bila glavni kriterijum klasne podele, Bauman odgovara da se mnogo toga promenilo. Ključna promena jeste ono što Bauman naziva dominacija kroz povlačenje (*domination-through-disengagement*). Mobilnost, u tom smislu, nije osnova klasne podele, već važna karakteristika novog načina dominacije. Naime, dok su nekada vlasnici kapitala i radnici bili međusobno zavisni, što je vodilo i pregovaranju, danas vlasnici kapitala postaju „ekstrateritorijalni”, oslobođeni bilo kakve obaveze prema lokalnom stanovništvu, dovoljno je samo da se zapreti povlačenjem (premeštanjem kapitala na drugo mesto). Drugim rečima, Marxova ključna pretpostavka više ne važi, jer proletarijat i buržoazija više nisu vezani

13 Na šta Bauman odgovara da sloboda i nesloboda nisu klasno pripisane: i privilegovani i marginalizovani izloženi su nesigurnosti, a svaka pozicija u društvenoj hijerarhiji je potencijalno promenljiva i ugrožena (v. Atkinson, 2008: 7-9).

jedno za drugo u neizbežnoj ekonomskoj simbiozi (Gane, 2004: 25-26). No, i dalje ostaje nejasna ova Baumanova tvrdnja, jer je teško poverovati da mu je promaklo da to što dolazi do prostornog izmeštanja rada i kapitala, ne znači da kapital i rad nisu međuzavisni.

Takođe, ne treba zaboraviti glavnu liniju argumentacije koju Bauman prati još od svojih ranih radova pa sve dok se nije potpuno prepustio fluidnim imaginarijumima – za Baumana je potrošnja žila kucavica savremenog sveta, ona stvara, oblikuje, ali i uništava ljudske živote, identitete, međuljudske odnose, oblike rada... U tom smislu iako, kako smo videli, možda nedovoljno teorijski jak u delu koji se odnosi na precizno definisanje prekarijata kao klase ili sloja, te manje uključen u strogo teorijske rasprave u okviru klasične sociologije stratifikacije, Bauman je ipak ostao dosledan objašnjenju veze između potrošnje i opšteg društvenog sistema. Svi koji su u prekarnoj poziciji, kao što smo pomenuli, bili oni „sa kežom“ ili „uz drhtanje“ (vidi u: Standing, 2011), svakako su u najvećem riziku da izgube u potrošačkoj utakmici. Zato su oni *a priori* potrošači sa greškom – iako postoje šanse da se u tako nestabilnom radnom okruženju postigne neki nesvakidašnji uspeh, daleko su veće šanse za neuspeh i, posledično, društvenu stigmatizaciju i marginalizaciju.

Zaključak

Baumana kolege nisu štedele kada je reč o kritikama. Pored već ukazanih kritika na račun nedoslednosti i kontradiktornosti i fluidne modernosti, Bauman je teško povezati sa jednom školom mišljenja, a njegov stil pisanja je koketiranje sa esejističkim stilom. Bauman piše apstraktno, generalizujući, ponekad čak ne prihvata ustaljene disciplinarne podele. Štaviše, Bauman se retko (ili barem nedovoljno) poziva na primarne istraživačke podatke, a upućuju mu se kritike i zbog nedostatka specifičnosti (poput onih *gde* se tačno odvijaju promene koje opisuje), površinskog tumačenja iskustava, uz (za neke ocene preterano) oslanjanje na metafore¹⁴ (Atkinson, 2008; Elliott, 2007; Ray, 2007; Valadas, 2021; Wilkinson, 2007). Čini se da i drugi pojmovi koje Bauman koristi dele sličnu sudbinu kao i pojam prekarijata, čiju teorijsku i analitičku adekvatnost mnogi dovode u pitanje, navodeći da je reč o mozaik-konceptu, višeslojnom ali i previše uopštenom, čak intuitivnom (videti: Breman, 2013; Millar, 2017; Munck, 2017).

Ipak, uz sve kritike, važno je ne smetnuti sa uma da bi, kao i u slučaju pozivanja na prekarnost i prekarijat, tako i kada je reč o Baumanovim novim siromašnima i potrošačima sa greškom, koliko god da su opšti, nedovoljno pojmovno definisani i empirijski potvrđeni, bilo nepravedno, a i opasno, reći da su ovi društveni fenomeni na koje Bauman ukazuje irelevantni. Naše mišljenje je da se Baumanov najveći doprinos ovoj temi ogleda u uspostavljanju veze između prekarnosti i potrošačkog društva (a ne samo u opisivanju prekarijata u mestu proizvodnje ili u položaju na tržištu rada). Pored toga, njegov doprinos možemo pronaći u promišljanju društvenih posledica savremenih promena

14 O opravdanosti korišćenja metafora i likvidnoj metodologiji videti Višić, 2024, kao i Baumanov odgovor na ovu kritiku u razgovoru sa Ganeom (Gane, 2004).

koje rađaju prekarijat. Karakterističan za Baumanu je esejistički, ponekad i poetičan stil pisanja, dok svoju interpretaciju društva oblikuje kroz široke i često metaforične opise, ali to ne znači da ona nije plauzibilna za savremena sociološka objašnjenja. U ovom radu nastojale smo da istaknemo upravo tu dimenziju Baumanove analize prekarijata – smeštanje prekarnosti u potrošačko fluidno društvo i opisivanje snažne veze sa novim oblicima straha. Vezu između savremene potrošnje i ontoloških dimenzija poput straha ili identiteta malo ko je tako dobro opisao kao Zygmunt Bauman. Takođe, snažna veza između procesa individualizacije i siromaštva je veoma dobro objašnjena upravo u Baumanovim radovima. Marotta dobro prepoznaje Baumanov cinizam kada koristi njegove reči da opiše kako se kapitalizam vešto služi diskursom individualizacije kada kriminalizuje siromaštvo i objašnjava da su oni koji nemaju sami krivi za to, jer ne shvataju dovoljno ozbiljno radnu etiku. Kao da je išta drugo potrebno nego uozbiljiti se i raditi mnogo (Marota, 2017: 188)! Dakle, ne sporimo nedostatak empirijskih dokaza za Baumanovu analizu prekarijata, nismo nesvesne ni previše deskriptivnog načina elaboracije, ali zaista nema mnogo autora koji su ovako minucioznu sistematizaciju različitih segmenata prekarijata, od čisto ekonomskog do simboličkog i ontološkog ostavili sociološkom nasleđu.

Za Baumanu je, usled nedostatka zajedničkog identiteta i solidarnosti, prekarijat pre sloj (*stratum*) nego klasa, a generacijska (mladi) i etnička pripadnost (migranti) su bitne odrednice koje dovode pripadnike prekarijata u rizik da budu označeni kao *potrošači sa greškom*. Videli smo i da za Baumanu prekarnost ne podrazumeva samo nesigurnost na tržištu rada, već pre ontološku nesigurnost, ukorenjenu u različitim strahovima i fragmentaciji identiteta. Ukoliko Baumanovo stanovište uporedimo sa shvatanjima prekarijata i prekarnosti koje nude Bourdieu, Standing i Butler, primećujemo određene dodirne tačke, ali i razlike sa svakim od njih. I Bourdieu i Bauman prekarnost vide kao mehanizam društvene kontrole, ali Bauman se ne ograničava na radne uslove, već pre piše o nesigurnosti identiteta i života u fluidnom društvu. Dok ni Standing ni Bauman ne poriču heterogenost prekarijata, za Standinga prekarijat ipak jeste određen prvenstveno položajem na tržištu rada i radnim uslovima, dok Bauman naglašava potrošačku dimenziju, gde je prekarijat proizvod fluidnog društva. Najzad, Bauman se približava stanovištu Judith Butler kada govori o širokom rasponu nesigurnosti (politička, ekonomska, ontološka, ekološka), ali se istovremeno uvek vraća na potrošačku utakmicu, individualizaciju i proizvodnju straha. Rečju, premda nam ovaj poljski sociolog nije ponudio eksplicitno svoju definiciju i shvatanje prekarijata, Bauman doprinosi razumevanju prekarijata ne kao stroge klasne kategorije, već kao simbola raspršene i sveprisutne nesigurnosti i potrošača sa greškom, što ga čini važnim sagovornikom u savremenim raspravama o prekarizaciji. Ovakav pristup prekarnost kao univerzalnu ranjivost najdoslednije smešta u okvir potrošačkog društva i fluidne modernosti, dok prekarijat kao društvenu grupaciju posmatra izvan klasičnih socioloških shvatanja klase i stratifikacije zasnovanih na ekonomskim resursima, profesiji ili prestižu. No, to ne znači da njegova stanovišta nisu plauzibilna na jednom drugom nivou analize, koja je uistinu teško uhvatljiva za sociološku empirijsku operacionalizaciju.

Na kraju, kao što Ian Wilkinson upozorava, Bauman dosledno podseća da se društvenoj nepravdi i onome što izaziva ljudsku patnju treba (i) moralno suprotstaviti (Wilkinson, 2007). Ovo jeste i pitanje sociologije i uloge intelektualca u društvu, a kada je Nicholas Gane podsetio Baumana da je jednom izjavio da misli da sociologija može da promeni svet, njegov odgovor bio je poetski, ali sa jakom porukom za koju verujemo da može ostati važan podsetnik ovog poljskog sociologa: „Sociologija je jedan glas među kakofonijom drugih glasova, a njena čujnost nije zagarantovana. Većinu vremena sociologija je vapaj u divljini (*crying in the wilderness*). Ono što je, međutim, izdvaja od mnogih drugih glasova koji dele istu sudbinu jeste to što govori o načinima na koje divljina postaje divlja, ali i kako može odbaciti ono što je u njoj najdivljije – kako, nadajmo se, nijedan ljudski glas više ne bi morao da odjekuje usamljen u divljini“ (Gane, 2004: 57).

Literatura

- Allen, K. (2014). The Precariat: New Class or Bogus Concept? *Irish Marxist Review*, 3(9). <https://irishmarxistreview.net/index.php/imr/article/view/111>
- Atkinson, W. (2008). Not all that was Solid has Melted into Air (or Liquid): A Critique of Bauman on Individualization and Class in Liquid Modernity. *The Sociological Review*, 56(1), 1–17. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00774.x>
- Bauman, Z. (2004). *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (2005). *Work, consumerism and the new poor* (2nd ed). Maidenhead, England; New York: Open University Press.
- Bauman, Z. (2007a). The Reality Principle and the Pleasure Principle Strike a Deal. In A. Elliott (Ed.), *The contemporary Bauman*. London: Routledge.
- Bauman, Z. (2007b). To Each Waste its Dumping Site. In A. Elliott (Ed.), *The contemporary Bauman*. London: Routledge.
- Bauman, Z. (2009a). *Fluidna ljubav: O krhkosti ljudskih veza*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bauman, Z. (2009b). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bauman, Z. (2017). *A Chronicle of Crisis: 2011 – 2016*. Social Europe Edition. <https://socialeurope.eu/wp-content/uploads/2022/01/Zygmunt-Bauman-A-Chronicle-of-Crisis-Print-2017.pdf>
- Bauman, Z. (2018). *Stranci pred našim vratima*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bauman, Z., & Bordoni, C. (2014). *State of Crisis*. Cambridge: Polity.
- Beck, U. (2001). *Rizično društvo: U susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Beck, U. (2011). *Svetsko rizično društvo: U potrazi za izgubljenom sigurnošću*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Beilharz, P. (2023). Zygmunt Bauman: Weberian Marxist? In M. H. Jacobsen (Ed.), *The Anthem Companion to Zygmunt Bauman*. New York: Anthem Press.

- Breman, J. (2013). A Bogus Concept? REVIEWS. Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic: London 2011. *New Left Review*, 84: 130–138.
- Burdije, P. (1999). *Signalna svetla: Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Butler, J. (2004). *Precarious life: The powers of mourning and violence* (1. publ). London: Verso. [Džudit Batler, *Prekarni život: moći žaljenja i nasilja*, Novi Sad: Mediterran, 2020.]
- Choonara, J. (2019). *Insecurity, Precarious Work and Labour Markets: Challenging the Orthodoxy*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-13330-6>
- Choonara, J., Murgia, A., & Carmo, R. M. (2022). Introduction: Critical Perspectives on Precarity and Precariousness. In J. Choonara, A. Murgia, & R. M. Carmo (Eds.), *Faces of Precarity*. Bristol: Bristol University Press. <https://doi.org/10.47674/9781529220094.int>
- Davis, M. (2008). Review Essay: Liquid Sociology. *Sociology*, 42(6): 1237–1244. <https://doi.org/10.1177/0038038508096944>
- Elliott, A. (2007). *The contemporary Bauman*. London: Routledge.
- Frase, P. (2013). The Precariat: A Class or a Condition? *New Labor Forum*, 22(2): 11–14. <https://doi.org/10.1177/1095796013482888>
- Gane, N. (Ed.). (2004). *The future of social theory*. London; New York: Continuum.
- Giddens, A. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Hobsbaum, E. (2002). *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991* (Biblioteka Istorijaska merenja). Beograd: Dereta.
- Jørgensen, M. B. (2016). Precariat – What it Is and Isn't – Towards an Understanding of What it Does. *Critical Sociology*, 42(7–8): 959–974. <https://doi.org/10.1177/0896920515608925>
- Jovanović Ajzenhamer, N. (2020). Islam ante portas: Application of Bauman's theory of a foreigner to the analysis of social distance towards Muslim migrants in Serbia. *Glasnik Etnografskog Instituta SANU*, 68(3): 749–771. <https://doi.org/10.2298/GEI2003749J>
- Jovanović Ajzenhamer, N. (2022). Teorijsko kontrolisanje „užasa nekontrolisanog“: Upotreba Baumanovog repertoara za razumevanje društvene nesigurnosti i strahova u aktuelnom pandemijskom kontekstu. *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, XLI(2/3): 115–126. <https://doi.org/10.47152/ziksi2022038>
- Kalleberg, A. L. (2012). Book review symposium: Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, reviewed by Arne Kalleberg. *Work, Employment and Society*, 26(4): 685–686. <https://doi.org/10.1177/0950017012445107>
- Kant, I. (1995). *Večni mir: Filozofski nacrt* (Vol. 1). Beograd; Valjevo: Gutenbergova galaksija.
- Lazić, M. (2024). Crises of Capitalism in the Twenty First Century: Cyclical or Permanent? *Sociologija*, LXVI(2): 161–184. <https://doi.org/10.2298/SOC2402161L>

- Marković, A. (2018). Prekarnost i migranti: Prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma. In Z. Lutovac & S. Mrđa (Eds.), *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva*. Beograd: SSD; IDN ; ISI Filozofskog fakulteta. <http://institutecsr.iksi.ac.rs/267/>
- Marković, A. (2020). Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39(2–3): 109-126. <https://doi.org/10.47152/ziksi2020237>
- Marković, A. (2022). *Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji* [Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu]. <https://nardus.mpin.gov.rs/handle/123456789/20653>
- Marković, A. (2024). Neoliberalism and the Penal Turn: Reproduction of Capitalism through the Prison System. In M. Milićević, I. Stevanović, & L. Ilijić (Eds.), *PROCEEDINGS of the International Scientific Conference "LIFE IN PRISON: Criminological, Penological, Psychological, Sociological, Legal, Security, and Medical Issues"*. Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE2024.22>
- Marković, A. (2025). Work During and After Serving the Prison Sentence: Double Precarization in the Service of the Preservation of Capitalism. In *Prison Life Organization and Security: Criminological, Penological, Sociological, Psychological, Legal, and Security Aspects*. Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research. https://www.iksi.ac.rs/izdanja/pl_organisation_security_2025/pl_organisation_security_2025.pdf
- Marota, V. (2017). Stranac i teorija društva. In Ristić, D. & Marinković, D. (Eds.), *Stranac u humanističkom nasleđu* (Vol. 33). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marotta, V. (2002). Zygmunt Bauman: Order, Strangerhood and Freedom. *Thesis Eleven*, 70(1): 36–54. <https://doi.org/10.1177/0725513602070001005>
- Miladinović, S. (2019). Prekarizacija rada i prekarijat kao posledice savremenog razvoja. In V. Matejić (Ed.), *Tehnologija, kultura, razvoj: Tematski zbornik radova XXV naučnog skupa međunarodnog značaja*. Beograd: Udruženje Tehnologija i društvo: Institut 'Mihajlo Pupin', Centar za istraživanja razvoja nauke i tehnologije. <https://www.pupin.rs/cirnt/wp-content/uploads/2019/04/zbornik-tnr25-f.pdf>
- Millar, K. M. (2017). Toward a critical politics of precarity. *Sociology Compass*, 11(6): e12483. <https://doi.org/10.1111/soc4.12483>
- Munck, R. (2017). Globalisation, Labour and the 'Precariat': Old Wine in New Bottles? In Jørgensen, M. B. & Schierup, C.-U. (Eds.), *Politics of Precarity: Migrant Conditions, Struggles and Experiences*. Leiden, Netherlands: BRILL. <https://doi.org/10.1163/9789004329706>
- Oliinyk, I. (2022). Precariat as a result of personalizing modern social, labor and personal practices. *Skhid*, 3(2), Article 2. [https://doi.org/10.21847/2411-3093.2022.3\(2\).287360](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2022.3(2).287360)
- Oliinyk, I., Bezprozvanna, T., & Maletska, M. (2020). Self-Identification of Precariat Representatives. *Skhid*, 5(169): 71-75. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2020.5\(169\).215042](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2020.5(169).215042)

- Pajnik, M. (2016). 'Wasted precariat': Migrant work in European societies. *Progress in Development Studies*, 16(2): 159–172. <https://doi.org/10.1177/1464993415623130>
- Rąb, Ł. (2015). Precariat and precarious work as negative factors affecting sustainable development. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie*, 81: 167–174. <https://bw.aps.edu.pl/info/article/APSe06d4f6f7e3a44189d274e0067334c0d/>
- Rattansi, A. (2014). Zygmunt Bauman: An Adorno for 'liquid modern' times? *The Sociological Review*, 62(4): 908–917. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12214>
- Ray, L. (2007). From Postmodernity to Liquid Modernity: What's in a Metaphor? In: A. Elliott (Ed.), *The contemporary Bauman*. London; New York: Routledge.
- Ristić, D., & Marinković, D. (2017). Geoepistemologija drugog. In: D. Ristić & D. Marinković (Eds.), *Stranac u humanističkom nasleđu* (Vol. 33, pp. 355–380). Novi Sad: Mediterran publishing.
- Simmel, G. (1996). O strancu. *Theoria*, 39(3): 7–11.
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Valadas, C. (2021). Liquid jobs and precarious workers. The Welfare State under pressure. *Análise Social*, 56(3): 418–440. <https://www.jstor.org/stable/27136163?seq=1>
- Višić, M. (2024). Liquid methodology—Metaphor as a method. *Sociologija*, 66(1): 45–63. <https://doi.org/10.2298/SOC2401045V>
- Wierzbicki, A. P. (2016). *The Future of Work in Information Society: Political-Economic Arguments*. Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-33909-2_5
- Wilkinson, I. (2007). On Bauman's Sociology of Suffering: Questions for Thinking. In: A. Elliott (Ed.), *The contemporary Bauman*. London; New York: Routledge.
- Wright, E. O. (2016). Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal*, 7(2): 123–135. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2583>